

چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران (برنامه‌های پنج‌ساله توسعه)

یحیی کمالی*

صدیقه شیخ‌زاده جوشانی**

فرزانه حسین‌عسکری***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۵

چکیده

مرحله تدوین سیاست یکی از مراحل مهم فرآیند سیاست‌گذاری است که تأثیرات قابل توجهی بر سایر مراحل دارد. در مطالعات توسعه، دولت به‌عنوان یکی از کنشگران تأثیرگذار بر فرآیند سیاست‌گذاری توسعه شناخته می‌شود. هدف پژوهش حاضر، شناسایی و دسته‌بندی چالش‌های مرحله تدوین سیاست‌های توسعه در ایران در قالب برنامه‌های پنج‌ساله توسعه است. داده‌های پژوهش به‌روش اسنادی و با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند، جمع‌آوری و به‌روش تحلیل مضمون، تحلیل شده است. چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران در پنج مضمون (۱) ماهیت سیاست‌های توسعه (۲) عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه (۳) بازیگران تدوین سیاست‌ها (۴) راه‌حل‌های ارائه شده در سیاست‌های توسعه (۵) تعیین اهداف سیاست‌های توسعه، سازماندهی شده‌اند. تبیین چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران، می‌تواند به سیاست‌گذاران و تحلیلگران سیاست‌های توسعه کمک کند تا در سیاست‌گذاری‌های آتی از آن اجتناب شود.

واژگان کلیدی: سیاست‌گذاری، توسعه، تدوین سیاست، برنامه‌های توسعه، چالش.

طبقه‌بندی JEL: J18, G19, O29

---

* دانشیار گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: yahyakamali@uk.ac.ir

** استادیار گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

بیان مسئله

دستیابی به توسعه تحت‌تأثیر عوامل گوناگونی است. «عامل فرد، بنیان برخی از نظریاتی است که می‌کوشند تحولات فردی را به روندهای کلان (توسعه) مرتبط کنند. برخی در مباحث توسعه اقتصادی به تأثیر خانواده بر توسعه، به‌شکل واحدهای کوچک‌تر یا در سطح کلان، توجه کرده‌اند. از دیگر عوامل مؤثر بر دستیابی به توسعه، عوامل شرایط بین‌المللی و دولت است» (عطار، ۱۳۹۳: ۵۳۸-۵۲۸). نقش دولت در دستیابی به توسعه واجد اهمیت زیادی است. سیاست‌گذاری عمومی، مهم‌ترین کارکرد دولت‌ها است که نقش مهمی در تحقق توسعه دارد. سیاست‌گذاری دارای مراحل مختلفی است که از سوی اندیشمندان این حوزه، به صورت‌های مختلف، تبیین شده است. اندرسون فرآیند سیاست‌گذاری را شامل مراحل تنظیم دستورکار، تدوین سیاست^۱، تصمیم‌گیری، اجرای سیاست‌ها و ارزیابی سیاست‌ها می‌داند (Anderson, 1974: 19). فریزن^۲ و همکاران (۱۳۹۳) نیز تقسیم‌بندی مشابهی از مراحل سیاست‌گذاری ارائه داده‌اند. این مراحل به‌هم وابسته‌اند و بر هم تأثیر می‌گذارند. در ادبیات توسعه در ایران، کمتر به نقش سیاست‌گذاری در فرآیند توسعه توجه شده‌است. این درحالی است که بخشی از چالش‌های دستیابی به توسعه، مربوط به نظام سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی و به‌ویژه مرحله تدوین سیاست‌های توسعه است «مرحله تدوین سیاست قبل از مرحله تصمیم‌گیری در فرآیند سیاست‌گذاری است. این وظیفه شامل مهارت شناسایی مجموعه‌ای از راه‌حل‌های سیاستی برای مقابله با مشکلات اقتصادی و اجتماعی و فرآیند انتخاب به‌وسیله محدود کردن مجموعه از راه‌حل‌ها، جهت تهیه راه‌حل‌های نهایی برای مرحله بعد، سیاست‌گذاری می‌شود» (Hai, 2013: 3). اهمیت تدوین، در روشن کردن ابعاد مشکلات است و اینکه در این مرحله، گزینه‌های سیاستی شناسایی و مدون می‌شوند و بررسی گزینه‌های مختلف و پیامدهای هر یک باعث می‌شود، گزینه‌های سیاستی مناسب اتخاذ شود. این اقدامات در موفقیت مراحل بعدی سیاست‌گذاری مؤثر است.

برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، به‌عنوان مهم‌ترین قالب سیاست‌گذاری توسعه، توسط سازمان برنامه و بودجه تدوین شده و در نهایت به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد و به‌صورت قانون، تبدیل به اسناد بالادستی توسعه در ایران می‌شود. تاکنون شش برنامه توسعه تدوین و اجرا شده است. این برنامه‌ها توسط پژوهشگران رشته‌های

---

1. Policy formulation
2. Frizen

علمی مختلف و با رویکردها و روش‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته‌اند. شیوه تدوین و تنظیم این برنامه‌ها، همواره مورد مناقشه بوده و انتقاداتی به آن وارد شده است. «یکی از انتقادات این است که در این زمینه به نظرات جامعه دانشگاهی و بخش خصوصی کمتر توجه می‌شود.» (صیفوری و تقوی، ۱۳۹۷: ۲۰). همچنین، فقدان فهم مشترک در سطح مفاهیم توسعه، دشواری ایجاد هماهنگی میان سیاست‌های مذکور در برنامه‌های توسعه، عدم اجماع بر مکاتب و پارادایم‌های اقتصادی برنامه‌ها، عدم توجه به سناریوهای احتمالی آینده در نظام تدوین برنامه‌ها، عدم اولویت‌گذاری صحیح برنامه‌های توسعه، کلی و تفسیربردار بودن برنامه‌ها از جمله آسیب‌های نظام تدوین سیاست توسعه در ایران عنوان شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۸: ۱۳-۱۹). باتوجه به اهمیت و کارکرد برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در ایران، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که چالش‌های مرحله تدوین سیاست‌های توسعه، در قالب برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، در ایران چیست؟ نوآوری پژوهش این است که براساس ادبیات رشته سیاست‌گذاری عمومی و به‌طور خاص، مرحله تدوین سیاست انجام می‌شود. نتایج این پژوهش می‌تواند برای سازمان برنامه و بودجه، مجلس شورای اسلامی، مرکز پژوهش‌های مجلس و کمیسیون برنامه و بودجه مفید واقع شود و می‌تواند چالش‌های مرحله تدوین سیاست‌های توسعه را تبیین نماید تا در سیاست‌گذاری‌های آتی از آن اجتناب شود.

مبانی نظری

تدوین سیاست، فرآیند ارائه گزینه‌های سیاستی برای پاسخ به مشکلات ارائه‌شده در مرحله دستورکار است. در این مرحله، تدوین‌کنندگان، گزینه‌های سیاستی را شناسایی، بازتعریف و مدون می‌کنند تا زمینه را برای تصمیم‌گیری آماده نمایند. مرحله تدوین سیاست با مرحله تصمیم‌گیری که در آن از بین گزینه‌های سیاستی، یک مورد انتخاب می‌شود، یکسان نیست. (فریزن و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۳ و ۶۴). تدوین سیاست، مرحله پیش از تصمیم‌گیری است که شامل شناسایی یا ساخت مجموعه‌ای از جایگزین‌های سیاستی برای حل یک مشکل و محدودسازی مجموعه راه‌حل‌ها برای آماده‌سازی تصمیم‌گیری نهایی است (Sidney, 2017: 105). اهمیت تدوین در مشخص کردن مشکل و شناسایی گزینه‌های سیاستی است. بررسی گزینه‌های مختلف، باعث می‌شود گزینه‌های سیاستی مناسب هر مشکل اتخاذ شود. اهمیت تدوین سیاست از آن رو است که بر سایر مراحل سیاست‌گذاری تأثیرات قابل‌ملاحظه‌ای دارد.

«ویلیام دان»^۱ فرآیند سیاست‌گذاری عمومی را به پنج مرحله تقسیم می‌کند: تهیه دستورکار، تدوین سیاست، اتخاذ سیاست، اجرای سیاست و برآورد سیاست. مرحله دوم، تنظیم راه‌حل و تدوین^۲ سیاست است. وقتی که مقامات رسمی، یک مسئله را در دستورکار قرار دادند، کارشناسان شروع به تدوین سیاست می‌کنند. نتایج مورد نظر تعیین می‌شوند و براساس تحلیل گزینه‌های مختلف، سیاست‌ها طراحی شده و توسعه می‌یابند و ابزارهای مختلف سیاستی آزمون می‌شوند. اطلاعاتی درباره هزینه‌ها و فواید گزینه‌های مختلف تدوین شده، پیامدهای آتی تخمین زده می‌شوند و معیارهایی برای انتخاب گزینه‌ها ارائه می‌شوند؛ راه‌حل‌ها توسعه می‌یابند و تنش‌های آتی با دیگر ذی‌نفعان شناسایی می‌شوند (Dunn, 2007: 43-45). در این مرحله از فرآیند سیاست‌گذاری، با استفاده از نظریات کارشناسی، وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تعهدات و مسئولیت‌ها، ارزش‌های حاکم بر جامعه و سایر عوامل مرتبط، مسئله یا مشکل عمومی، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شود. حاصل این فعالیت‌ها، دستیابی به گزینه‌ها و راه‌حل‌های مطلوب برای رفع مشکل است که با در نظر گرفتن همه جوانب مسئله به شکل‌گیری، تهیه و تدوین سیاست عمومی می‌انجامد (قلی پور و غلام پور آهنگر، ۱۳۸۹: ۸۳).

هارولد توماس^۳ چهار مرحله تدوین سیاست را چنین معرفی می‌کند: ارزیابی، گفت‌وگو، تدوین، تثبیت.

در مرحله ارزیابی، داده‌ها شناسایی می‌شوند و مورد توجه قرار می‌گیرند. اطلاعات مربوط به مشکل و راه‌حل‌های سیاستی، در قالب گزارش‌های تحقیقی و داده‌ها، از ذی‌نفعان یا عموم مردم جمع‌آوری می‌شود. از این‌رو، دولت هم مولد و هم دریافت‌کننده ورودی‌ها، درباره مشکلات و راه‌حل‌های سیاستی است.

پس از این مرحله، نوبت گفت‌وگو بین بازیگران درگیر در تدوین سیاست است. محور این گفت‌وگو، بحث و تبادل نظر درباره اهداف سیاستی و نظرات مختلف درباره راه-حل‌ها است. گفت‌وگوها می‌توانند با مشارکت متخصصان و نمایندگان منتخب بخش خصوصی، سازمان‌های کارگری یا سایر گروه‌های ذی‌نفع، به صورت ساختار یافته باشند یا به‌عنوان فرآیندهای بازتر و بدون ساختار.

---

1. William Dunn
2. formulation
3. Harold Thomas

در مرحله تدوین، مدیران و مقامات دولتی، هزینه‌ها، مزایا، چالش‌ها و فرصت‌های مختلف گزینه‌های سیاستی را، برای تثبیت یک پیشنهاد یا مجموعه پیشنهادها، بررسی می‌کنند تا در مورد اینکه کدام گزینه‌ها یا ترکیبی از گزینه‌ها را به تصمیم‌گیرندگان معتبر منتقل کنند. چنین بازخوردهایی شکل پیش‌نویس قانونی را به خود می‌گیرد یا می‌تواند چارچوبی برای بازیگران بخش‌های خصوصی و عمومی بعدی تعیین کند تا طرح خاصی از اقدام را به بحث گذارند.

انتخاب برخی راه‌حل‌های جایگزین، نسبت به سایرین، احتمالاً مخالفت بازیگرانی را در پی خواهد داشت که راه‌حل‌های مدنظر آنها کنار گذاشته شده‌اند. اشکال بازخورد در مورد گزینه‌های سیاستی، لیست کوتاه‌شده مرحله نهایی تلفیق را در نظر می‌گیرد که در آن، راه‌حل‌های سیاستی، قبل از حرکت به جلو، اصلاح یا تصفیه شده است (Thomas, 2001: 30). تدوین سیاست، فرآیند شناسایی و پرداختن به راه‌حل‌های احتمالی برای مشکلات سیاستی یا کاوش گزینه‌های مختلف موجود برای حل مشکلات است. استفاده از ابزارهای تدوین سیاست، بخش مهمی از این فرایند است. این ابزارها برای جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل ابعاد سیاست مورد نظر و کمک به تصمیم‌گیرندگان مورد استفاده قرار می‌گیرند. ابزارها همیشه، در تاریخ تحلیل سیاست جایگاه ویژه‌ای داشتند؛ لاسول دیدگاهی از تحلیل سیاست ارائه داد که رشته‌های مختلف دانشگاهی و همچنین بازیگران مختلف در فرآیند تدوین سیاست حضور داشته باشند. در ادامه، دانشکده‌های مدیریت دولتی و علوم سیاسی، به دنبال ارائه درک درستی از نحوه عملکرد نظام‌های سیاسی و اداری بودند. فرض بر این بود که ابزارهای تحلیل توسط کارشناسان فنی در اقتصاد تولید می‌شوند. واحد تحلیل سیستم‌ها، از جمله سیستم طرح‌ریزی، برنامه‌ریزی و بودجه بندی^۱، نمونه‌ای از ابزارهای لازم برای تدوین سیاست بود که به دنبال ادغام بودجه و تدوین سیاست بودند و در تلاش بودند تا کارایی تصمیم‌ها را افزایش دهند. در ادامه، ابزارهای تدوین سیاست متحول شدند. این ابزارها از تکنیک‌های تحقیق عملیات و تحلیل اقتصادی استفاده می‌کردند؛ مانند روش‌های ارزیابی هزینه‌ها و فواید گزینه‌های مختلف سیاستی و روش تحلیل سیستم‌های پیچیده (Joardan and Trunppeny, 2015:4-13). علی‌رغم اهمیت مرحله تدوین در فرایند سیاست‌گذاری، در ادبیات نظری و پژوهش‌های تجربی مربوط

به این مرحله، تعریف مورد توافقی از تدوین سیاست‌های عمومی و ابعاد و معیارهای آن ارائه نشده است.

مروری بر ادبیات پژوهش

نقطه تأکید پژوهش‌ها در زمینه تدوین سیاست‌های توسعه، متفاوت است. برخی از آثار بررسی شده مربوط به چالش‌های نظری تدوین برنامه‌های توسعه هستند. یافته‌های بای سلامی (۱۳۸۸) نشان می‌دهد، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در ایران، از آغاز دولت مدرن تاکنون، به پیروی از الگوهای نظری اقتصاد سرمایه‌داری جهانی و پیامدهای آن صورت گرفته و اندیشه و مبانی نظری بومی و ایرانی نقش محسوسی در تعریف مسئله و موضوع‌یابی پدیده جامعه و توسعه نداشته است. ایمان (۱۳۷۸) با استفاده از ارزیابی تئوریک، میزان شفافیت، انسجام و هماهنگی نظری حاکم بر برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی قبل و بعد از انقلاب را بررسی کرده است. تجربیات برنامه‌ریزی در ایران، بیانگر این امر است که طراحی یا گزینش نظری منطبق با شرایط و ساختارهای اجتماعی، از الزامات سیاسی نظام برنامه‌ریزی به‌شمار می‌رود. حسین پور (۱۳۸۴) بر اساس نگرش سیستمی، به ارائه راهبری‌های سیستمی، که ابزار سودمندی برای تدوین برنامه‌های استراتژیک ارتباطات توسعه است، می‌پردازد. یافته‌ها، فقدان نگرش سیستمی و ارتباط ارگانیک اجزای برنامه را نشان می‌دهد. یافته‌های پژوهش رشیدی و ردادی (۱۳۸۷) نشان می‌دهد، مهم‌ترین نکته‌ای که تدوین برنامه را با مشکل مواجه می‌کند، عدم انسجام و هماهنگی میان اجزای تدوین‌کننده برنامه است. روابط میان اجزا و مشارکت‌کنندگان در توسعه کشور مشخص نیست. ساختار سلسله‌مراتبی به جدایی افراد و ارکان کمک کرده است. از توان بالقوه متخصصان و شخصیت‌های حقیقی و حقوقی، به‌طور مناسب، استفاده نمی‌شود.

برخی از آثار بررسی شده، مربوط به چالش‌های تدوین برنامه‌های توسعه هستند؛ نتایج تحقیق آهنگری و اسکندری (۱۳۹۵) نشان می‌دهد که معضل اصلی این است که ما در حیطه فکر و ذهن و اخلاق ضعف داریم و تا فکری برای این مهم نشود، در کشور کاری از پیش نمی‌رود. خاندوزی (۱۳۸۹) با هدف ارزیابی تدوین، راهبردهایی برای پرهیز از تکرار تجربه‌های ناموفق گذشته، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، پیشنهاد داده است. نویسندگان دریافته است که ارزیابی‌ها، مؤید وجود چالش محتوایی و فرآیندی در مسیر تحقق برنامه‌های توسعه در ایران است. نتایج پژوهش دلیرپور (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که پیدایش یک ساختار ناهم‌تراز اقتصادی از یکسو و تشدید

چندپارگی‌های فرهنگی و اجتماعی از سوی دیگر، باید در میان عوامل مهم ساختاری برنامه‌ریزی جامع به شمار آیند.

نتایج پژوهش مکنون و همکاران (۱۳۹۳) نشان می‌دهد که توسعه در ایران، نیازمند داشتن الگوی بومی، متناسب با ارزش‌های جامعه، شرایط کشور و اهداف کلان سازگار با پارادایم توسعه پایدار است و نیازمند برنامه‌ریزی در سطح کلان حکمرانی است که به تصمیم‌سازی مبادرت ورزد. یافته‌های سجادی (۱۳۹۶) نشان از ضرورت پیشبرد توسعه، در قالب رویکرد سیستمی داینامیک دارد. اتخاذ این رویکرد، باتوجه به معضل اصلی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه که از موازی‌کاری و تداخل نقش‌ها رنج می‌برند و ادغام ساختارها در فرآیند توسعه در جامعه ناتمام گذارده، برای تدوین برنامه‌های توسعه، بسیار راهگشا است.

در خارج از ایران نیز، پژوهش‌هایی در زمینه تدوین سیاست‌های توسعه انجام شده است. کاردوسوستیرو^۱ و همکاران (۲۰۱۷)، با استفاده از تحلیل محتوا، برای تدوین استراتژی شرکت‌هایی که در حوزه توسعه پایدار محیط‌زیست رقابت می‌کنند، یک مدل پایه پیشنهاد داده‌اند. نتیجه این پژوهش، ارائه یک مدل پایه سازگار است که می‌تواند کارآفرین‌ها، مدیران و رهبران را، در فرآیند تدوین استراتژی برای توسعه محیطی پایدار، هدایت کند.

گوندر^۲ (۲۰۰۳) به دنبال نشان دادن ارزش دیدگاه‌های روانکاو لکانی، برای درک فرآیند برنامه‌ریزی است. بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی مؤثر، شامل شکل‌گیری اعتقاد عمومی برای اجرای سیاست شهری و برنامه‌های استراتژیک است و به این نتیجه رسیده است که تدوین موفقیت‌آمیز برنامه‌ها و سیاست شهری، خود به استفاده از مصالح ساختاری ایدئولوژیک و استفاده از مهارت‌های واقعی بستگی دارد.

شافق الاسلام و الرحمن^۳ (۲۰۰۸) عوامل چالش‌برانگیز تدوین سیاست و اجرای آموزش ابتدایی در بنگلادش را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های آنها نشان از این دارد که روند اصلاح سیاست‌ها، به دلیل فقدان ارزش‌های دمکراتیک و نفوذ نخبگان قدرتمند در دولت، انجام نشده است و روند پیاده‌سازی از فقدان کارایی در اداره و نبود

---

1. Cardoso stayro
2. Gunder
3. Shafiqul Islam & Al Rahman

اراده و تعهد سیاسی رنج می‌برد و ایده‌های سخت‌گیرانه بوروکراسی نیز، مانع اجرای سیاست‌ها می‌شود. نویسنده به بهره‌وری، پاسخ‌گویی، شفافیت حکومت، استفاده صحیح از منابع حکومت و تعهد سیاسی برای رسیدن به هدف آموزش ابتدایی اجباری در بنگلادش اعتقاد دارد.

های^۱ (۲۰۱۳) در مقاله‌ای با عنوان «فرآیند تدوین سیاست عمومی در کشورهای درحال توسعه» به دنبال آزمودن مدل تدوین سیاست و نوع گزینه‌ها یا راه‌حل‌های امکان‌پذیر برای حل کردن مشکلات سیاستی است. براساس یافته‌های این پژوهش، ساختار خرده‌سیستم با مباحثه عوام و سود شبکه‌ها، مشارکت بازیگران مختلف سیاست‌گذاری و سرانجام، انتخاب راه‌حل سیاست عمومی، تصمیم‌گیری می‌کند. رویکرد مورد مطالعه در این پژوهش، مبتنی برآموزه‌های سیاست‌گذاری عمومی در زمینه تدوین سیاست‌هاست. روش پژوهش نیز، تحلیل مضمون است که به‌عنوان یک پژوهش کیفی، می‌تواند پاسخ‌های جدیدی را درباره موضوع مورد مطالعه ارائه کند. طیف متنوع داده‌های تحلیل‌شده در این پژوهش نیز، در دستیابی به این هدف، مؤثر است. از این رو، با توجه به اهمیت رسیدن به پاسخی جدید، درباره چالش‌های تدوین برنامه‌های توسعه ایران، انجام پژوهشی که چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران را شناسایی و دسته‌بندی نماید، ضرورت دارد.

روش‌شناسی و روش پژوهش

در این پژوهش، از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. «تحلیل مضمون روشی است که هم برای بیان واقعیت و هم برای تبیین آن به کار می‌رود. تحلیل مضمون روشی برای تعیین، تحلیل و بیان الگوهای موجود در درون داده‌ها است. این روش، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند» (Braun and Clark, 2006: 78). مراحل تحلیل مضمون، طبق نظر براون و کلارک، شامل آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جستجوی مضمون‌ها، بازبینی مضمون‌ها، تعریف و نام‌گذاری مضمون‌ها و تهیه گزارش است. مرحله اول، آشنایی با داده‌ها: برای اینکه پژوهشگر با عمق و گستره محتوایی داده‌ها آشنا شود، لازم است که خود را در آنها غوطه‌ور سازد. غوطه‌ور شدن در داده‌ها، معمولاً شامل بازخوانی مکرر داده‌ها و خواندن داده‌ها به صورت فعال (یعنی جستجوی

4. Hai

معانی و الگوها) است. مرحله دوم، ایجاد کدهای اولیه: این مرحله شامل ایجاد کدهای اولیه از داده‌ها است. داده‌های کدگذاری شده از واحدهای تحلیل (مضمون‌ها) متفاوت هستند. کدها اجزای اصلی تحلیل مضمون‌اند و درواقع «نام» یا «برچسب‌هایی» هستند که توسط پژوهشگر، به قسمتی (یک جمله یا پاراگراف) از داده‌ها اطلاق می‌شوند و با سؤال‌های پژوهش ارتباط زیادی دارند. مرحله سوم، جستجوی مضامین: این مرحله پس از کدگذاری کل متن داده‌ها آغاز می‌شود و شامل دسته‌بندی کدهای مختلف، در قالب مضمون‌های بالقوه، و مرتب‌کردن همه خلاصه‌های کدگذاری شده در قالب مضمون مشخص است. درواقع پژوهشگر، تحلیل کدهای خود را شروع کرده و در نظر می‌گیرد که چگونه کدهای مختلف می‌توانند، برای ایجاد یک مضمون کلی، ترکیب می‌شوند. مرحله چهارم، بازبینی مضمون‌ها: این مرحله زمانی شروع می‌شود که پژوهشگر، مجموعه‌ای از مضمون‌ها را ایجاد کرده و اکنون آنها را مورد بازبینی قرار می‌دهد. این مرحله شامل دو مرحله بازبینی و تصفیة مضمون‌ها است. مرحله اول شامل بازبینی در سطح خلاصه‌های کدگذاری شده است. در مرحله دوم، اعتبار مضمون‌ها در رابطه با مجموعه داده‌ها بررسی می‌شود. مرحله پنجم، تعریف و نام‌گذاری مضمون‌ها: مرحله پنجم زمانی شروع می‌شود که یک نقش رضایت‌بخش از مضمون‌ها وجود داشته باشد. پژوهشگر در این مرحله، مضمون‌هایی را که برای تحلیل ارائه کرده، تعریف کرده و مورد بازبینی مجدد قرار می‌دهد. مرحله ششم، تهیه گزارش: نگارش پژوهش‌های تحلیل مضمون از مرحله اول آغاز می‌شود و در طول فرآیند تحقیق، ادامه می‌یابد؛ این کار باعث می‌شود تحلیل داده‌ها و نگارش گزارش پژوهش، هم‌زمان انجام شود و پژوهشگر، همواره در حال رفت و برگشت داده‌ها و گزارش‌دهی باشد. پژوهش حاضر، با روش اسنادی و پژوهش‌های حوزه تدوین برنامه‌های توسعه در ایران، به عنوان داده پژوهش گردآوری شده است. این داده‌ها با جستجوی کلیدواژه‌های «آسیب‌ها، موانع، مشکلات و چالش‌های برنامه‌های توسعه»، «آسیب‌ها، موانع، مشکلات و چالش‌های تدوین برنامه‌های توسعه»، «آسیب‌ها، موانع، مشکلات و چالش‌های برنامه‌ریزی توسعه» و «آسیب‌ها، موانع، مشکلات و چالش‌های سیاست‌گذاری توسعه» در پایگاه تخصصی نور(نورمگز)، بانک اطلاعات نشریات (مگیران)، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (سید)، پورتال جامع علوم انسانی، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی و مصاحبه‌ها جمع‌آوری شده است و نتیجه جستجوی ۳۸ مقاله علمی و پژوهشی، ۱۲ مقاله همایشی، ۲۲ گزارش مراکز دولتی و پژوهشی، ۲۱ مصاحبه ثانویه قابل دسترسی در وب، ۱۷ مورد سایر منابع اینترنتی و مطالب منتشرشده در ۱۳ روزنامه

است که در کدگذاری داده‌ها و استخراج معیارهای تدوین برنامه‌های توسعه در ایران مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

نمونه‌گیری پژوهش حاضر، نمونه‌گیری هدفمند است. نمونه‌گیری هدفمند که نمونه‌گیری غیراحتمالی، هدفدار یا کیفی نیز نامیده می‌شود، به معنای انتخاب هدفدار واحدهای پژوهش برای کسب اطلاعات یا دانش است (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۳۸). کرسول برای اعتبار یا روایی پژوهش کیفی، هشت راهبرد پیشنهاد می‌کند که با رعایت دست‌کم دو مورد، می‌تواند برای پژوهش، اعتباری قابل قبول ایجاد کند. در پژوهش حاضر، دو راهبرد به کار گرفته شده است: ۱. درگیری طولانی مدت پژوهشگر با فضای پژوهشی و مشاهدات مداوم با افراد موضوع پژوهش، فراگیری فرهنگ آن محیط و کنترل بدفهمی‌های ناشی از مداخله‌های پژوهشگر یا مطلعان. ۲. مثلث‌سازی از طریق گردآوری شواهد از منابع مختلف شامل تئوری‌های گوناگون، پژوهشگرهای متعدد، منابع اطلاعاتی متنوع و شیوه‌های گوناگون. مثلث‌سازی^۱ به استفاده از منابع متعدد داده‌ها، برای ترسیم نتایج، در مورد آنچه حقیقت را تشکیل می‌دهد، اشاره دارد (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۶۶). در پژوهش حاضر، از مثلث‌سازی منابع داده‌ها و مثلث‌سازی محقق برای کدگذاری داده‌ها، نام‌گذاری مفاهیم و دسته‌بندی مفاهیم در مضامین پنج‌گانه استفاده شده است. به این صورت که، از منابع متعدد در کدگذاری داده‌ها استفاده کرده، علاوه بر این، کدگذاری‌های انجام شده توسط کدگذار اول، توسط کدگذار دوم نیز انجام شده و کدگذار سوم، نتایج دو دور کدگذاری قبلی را اصلاح و بازبینی کرده است. این بازبینی، منجر به حذف، تغییر نام و در مواردی ادغام کدهای اولیه شده است. دسته‌بندی چالش‌های نهایی در پنج مضمون اصلی نیز، صورت گرفته و نتایج آن، توسط سه کدگذار و بر اساس توافق بین آنها منتشر شده است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، به تحلیل داده‌ها پرداخته شده است و چالش‌های تدوین سیاست‌ها، که معادل مفاهیم پژوهش هستند، استخراج شده‌اند و این چالش‌ها در پنج مضمون سازماندهی شده‌اند. این مضامین پنج‌گانه، ذیل مضمون فراگیر «چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران» هستند. این مضمون‌ها عبارتند از: (۱) چالش‌های مربوط

---

1. Triangulation

به ماهیت سیاست‌های توسعه؛ ۲) چالش‌های مربوط به عوامل مؤثر بر تدوین برنامه‌های توسعه؛ ۳) چالش‌های مربوط به بازیگران تدوین سیاست؛ ۴) چالش‌های مربوط به راه‌حل ارائه شده؛ ۵) چالش‌های مربوط به تعیین اهداف.

چالش‌های مربوط به ماهیت سیاست‌های توسعه

برخی از چالش‌های تدوین سیاست‌ها، مربوط به ماهیت سیاست‌های توسعه است. منظور پژوهش حاضر از چالش‌های مربوط به ماهیت سیاست‌های توسعه، چالش‌هایی است که به شکل و محتوای برنامه‌های توسعه در ایران اشاره دارد. به عبارتی، این چالش شامل نادرستی یک سیاست از نظر شکلی و محتوایی است؛ سیاستی که باید به شکل یک قانون لازم‌الرعایه درمی‌آمد؛ اما چهرهٔ یک توصیهٔ سادهٔ سیاستی را به خود می‌گیرد و دارای مشکل شکلی یا چالش‌هایی است که با شیوهٔ سازماندهی و تنظیم برنامه‌های توسعه مرتبط است؛ به‌عنوان مثال، توجه به یک بخش یا بُعد خاص از برنامه‌ها، نداشتن شاخص، ابهام جایگاه قانونی برنامه‌ها، کلی بودن و جامعیت برنامه‌های توسعه در این دسته قرار می‌گیرند. منظور از چالش‌های محتوایی، مواردی است که به مفهوم، مبنای نظری و نوع نگرش به برنامه‌های توسعه مرتبط است. از سوی دیگر، چنانچه اجزای درونی سیاست به‌خوبی با یکدیگر در ارتباط نباشد، برخی اجزاء ضعیف‌تر و برخی قوی‌تر باشد و اتصالات میان اجزاء به‌خوبی برقرار نشده باشد، سیاست مشکل محتوایی دارد. در مجموع، این چالش‌ها نوع نگاه و رویکرد حاکم بر مسئلهٔ توسعه در ایران و شکل ارائهٔ این مسئله را، در قالب سیاست‌های توسعه، منعکس می‌کنند.

جدول ۱: مفاهیم مربوط به مضمون «ماهیت سیاست‌های توسعه»

مفهوم	نمونه داده
توجه صرف به بخش دولتی	توجه صرف به بخش دولتی از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (زالی، ۱۳۹۱: ۸۶).
بخشی‌نگری	توجه به اهداف مجرد، بخشی‌نگری و جزء‌نگری، در نابسامانی شرایط اجتماعی، اقتصادی و فضایی کشور اثرگذار بوده است (علوی‌زاده، ۱۳۸۶: ۲۰۰).
عدم استفاده از شاخص	یکی از مهمترین ضعف لایحه برنامه پنجم در حوزه فناوری‌ها فقدان شاخص‌های قابل سنجش برای برخی از مواد برنامه است (باقری اصل و همکاران، ۱۳۸۹: ۲).

مفهوم	نمونه داده
جامعیت برنامه‌ها	یکی از مهمترین مشکلات برنامه‌ها، جامعیت بیش از حد برنامه‌ها بوده‌است (غیاثی، ۱۳۹۴: ۷).
کلی بودن برنامه‌ها	کلی و مفصل بودن برنامه‌ها از جمله آفت‌های نظام برنامه‌ریزی است (نجف‌بیگی، ۱۳۹۸: ۱).
ابهام جایگاه قانونی	برنامه‌ریزی منطقه‌ای، چه از جنبه نهادی و روند برنامه‌ریزی و چه از جنبه نظری و محصول برنامه‌ریزی، در پیوند با برنامه‌ریزی‌های (عمدتاً با دیدگاه بخشی) و برنامه‌ریزی‌های محلی (عمدتاً با دیدگاه کالبدی) دارای جایگاه قانونی و نقش کارآمدی نیست (سیف‌الدینی و پناهنده‌خواه، ۱۳۸۹: ۹۰).
ابهام در نحوه ارتباط اسناد بلندمدت و میان‌مدت	ابهام در نحوه ارتباط اسناد بلندمدت و میان‌مدت از جمله ایرادهای مربوط به برنامه‌ریزی است (رشیدی و ردادی، ۱۳۸۷: ۱۵).
عدم تطابق سیاست‌های کلی و احکام برنامه‌ها	عدم تطابق سیاست‌های کلی و بسته‌های اجرایی و احکام برنامه‌های توسعه در دوره‌های قبل، به صورت برجسته، خودنمایی می‌کند (طهماسبی، ۱۳۸۷: ۱۶).
تصویب قوانین غیرضروری	بخش زیادی از فرصت‌های دیوان‌سالاران... صرف فرآیند طولانی تصویب قوانین و مقرراتی شده است که اساساً نیازی به تدوین آنها نیست (اشتریان، ۱۳۸۹: ۱۴).
فقدان استراتژی مشخص	باید در برنامه‌های توسعه دو یا سه استراتژی بزرگ مشخص کنیم و براساس آن اقدام کنیم که متأسفانه فاقد یک استراتژی مشخص هستیم (خبرگزاری خانه ملت، ۱۳۹۴: ۱).
دستوری بودن برنامه‌ها	ماهیت همه برنامه‌ها، بدون استثنا، در ایران دستوری بوده است «ملکی و آقا محمدی، ۱۳۹۴: ۶۳».
عدم انسجام	نبود انسجام و یکپارچگی برنامه‌ها به دلیل رعایت نکردن الزامات بین‌بخشی... از آسیب‌های نظام برنامه‌ریزی است (خبرآنلاین، ۱۳۹۴: ۱).
عدم استمرار برنامه‌ریزی	عدم همخوانی با برنامه‌های توسعه قبلی از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (زالی، ۱۳۹۱: ۸۶).
عدم استفاده از عنصر عقلانیت و هدفمندی	نظام برنامه‌ریزی ما، به رغم توانایی‌های بالقوه و تلاش‌ها و اقدامات فراوان در به کارگیری عنصر عقلانیت و عنصر هدفمندی، تا حدودی ناتوان است (صانعی و پروین، ۱۳۹۹: ۳۰۳).
ضعف روش‌شناسی	عدم اتکا به روش روشن در طراحی اصول برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی ایران، باعث دخالت برنامه‌ریزانی شده‌است که در دیدگاه آنها، اصالت با متغیرهای کمی است (ایمان، ۱۳۷۸: ۲۱۲).

مفهوم	نمونه داده
چالش مفهومی	قبل از هرچیز چالش مفهومی و معنایی بر سر تعریف اهداف و جایگاه برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران، موجب سردرگمی‌ها و حرکات آزمون و خطایی در این زمینه شده است (سیف‌الدینی و پناهنده خواه، ۱۳۸۹: ۸۹).
ضعف تئوریک	نظام برنامه‌ریزی ایران با سابقه طولانی در تدوین اصول و خط مشی ... دچار ضعف تئوریک می‌باشد (ایمان، ۱۳۷۸: ۲۲۰).
خلأ نگرش سیستمی	خلأ نگرش سیستمی و فقدان مبانی نظری، مهمترین مانع عدم تحقق برنامه‌های توسعه‌ای در جامعه ایرانی است (سجادی، ۱۳۹۶: ۹).
نگرش اقتصادی صرف	اشراف و تسلط نگرش اقتصادی صرف به توسعه از جمله آفت‌های برنامه‌ریزی توسعه بوده است (سیدپور، ۱۳۸۷: ۸).
نگاه بودجه‌ای به برنامه	نگاه بودجه‌ای به برنامه در دستگاه‌ها و بخش‌ها از ایرادهای مربوط به فرآیند برنامه‌ریزی است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۸: ۱).

مأخذ: یافته‌های پژوهش

چالش‌های مربوط به عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه

در داده‌های پژوهش حاضر، برخی از چالش‌های تدوین سیاست‌ها، مربوط به عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه بودند. منظور از عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌ها، عواملی محیطی و کلانی است که بر تدوین سیاست‌های توسعه در ایران تأثیرگذار هستند. برخی از این عوامل بین‌المللی هستند و برخی داخلی. برخی به شرایط و ساختار سیاسی جامعه مرتبط هستند و برخی بیانگر وضعیت اقتصاد سیاسی هستند که جهت و مسیر برنامه‌های توسعه را تعیین می‌کنند. برخی از عوامل نیز، بیانگر امکانات، منابع و قابلیت‌های موجود و شیوه به‌کارگیری آنها در تدوین سیاست‌های توسعه‌اند.

جدول ۲: مفاهیم مربوط به مضمون «عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه»

مفهوم	نمونه داده
عدم توجه به شرایط بین‌المللی	به میزانی که در تدوین برنامه‌های توسعه، به ویژه در مقام امکان‌پذیری و اجرا، نیازمند درک و تحلیل درست شرایط جامعه ایرانی هستیم، به همان میزان و چه بسا بیشتر، محتاج تحلیل درست و سازگاری با شرایط خارجی و بین‌المللی هستیم، امری که همواره یا مورد غفلت بوده یا اینکه به قدر کافی مورد اعتنا و اهتمام نبوده است (غفاری، ۱۳۹۵: ۱۱۷).

مفهوم	نمونه داده
عدم توجه به شرایط جامعه	یکی از دلایلی که باعث شده تا این برنامه‌ها صرفاً در حد چشم‌انداز و برنامه‌های کلان باقی بماند، عدم تناسب طرح‌ها و سیاست‌های مطرح شده در برنامه‌ها با واقعیات روز حاکم بر کشور است (آفتاب یزد، ۱۳۹۵: ۱۳).
ساختار سیاسی و اجتماعی کشور	از ایرادات مربوط به برنامه‌ریزی در فاز صفر، ساختار سیاسی-اجتماعی کشور است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۸: ۱).
ساختار متمرکز سیاسی و اداری	درجه بسیار بالایی از تمرکز در نظام برنامه‌ریزی از جمله آسیب‌های نظام برنامه‌ریزی است (زیبایی، ۱۳۹۵: ۱).
دولتی بودن برنامه‌ها	اشکال اساسی این است که نگاه دولت‌محور و رسمی به توسعه، بعد از انقلاب هم تغییری نکرد (قاسمی، ۱۳۹۲: ۱۳۱).
عدم تطابق مکاتب فکری با شرایط جامعه	تمرکز بر تجربیات سایر کشورها، بدون ملاحظات و مقتضیات خاص جامعه ایران و استفاده از منابع فکری وارداتی، باعث ابهام در برنامه‌های توسعه شده است (پژوهشنامه اقتصادی، ۱۳۸۵: ۸۵).
فقدان مکتب نظری مشخص در اقتصاد	هیچ‌گونه نظریه، مکتب علمی خاص، الگوی نظری مشخص و کارشناسی در اقتصاد کشور حاکم نبوده است (عرب مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۳۹).
عدم توجه به جهان‌بینی‌ها	ریشه‌ای‌ترین علل ناهماهنگی برنامه و ضعف آن، عدم وجود فلسفه مدلی مبتنی بر جهان‌بینی و ارزش و اصول حاکم بر روند توسعه اسلامی کشور است (پیروزمند، ۱۳۸۹: ۱).
درآمد بی‌ثبات	وابستگی بخش اعظم درآمد ملی کشور به نفت و فرآورده‌های جانبی، باعث افزایش میزان آسیب‌پذیری نظام برنامه‌ریزی کشور شده است (سیف‌الدینی و پناهنده‌خواه، ۱۳۸۹: ۹۰).
فقدان نظام اطلاعاتی کارآمد	عدم نظام اطلاعاتی کارآمد مهم‌ترین مشکل برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور در ۵۰ سال گذشته است (دانایی، ۱۳۷۸: ۷).
نظام آماری نامناسب	فقدان نظام آماری در بخش بازخورد، نیز شفافیت اطلاعات و نظام آماری دقیقی وجود ندارد (سجادی، ۱۳۹۶: ۱۲).
عدم وجود اطلاعات و آمارهای جامع	عدم وجود اطلاعات و آمارهای جامع و به‌هنگام از مشکلات برنامه‌ریزی در فاز صفر است (زالی، ۱۳۹۱: ۸۶).
فقدان طرح آمایش سرزمین	عدم توجه به برنامه‌ریزی فضایی و منطقه‌ای از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۸: ۱).
عدم توجه به توازن منطقه‌ای	در بخش طراحی برنامه، همواره نقدهای بسیار جدی به فرآیند برنامه‌ریزی وجود داشته است. یکی از آنها، توجه ناکافی به توازن منطقه‌ای است (قاسمی، ۱۳۸۲: ۳۹).

مفهوم	نمونه داده
عدم توجه به نقش مطالعات	از مسائل دخیل در عدم تحقق سیاست‌ها... عدم توجه مطلوب به نقش مطالعات عمیق و کاربردی جهت شناسایی نارسایی‌ها است (گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۶ سازمان برنامه، ۱۳۸۸: ۷۹۰).
فقدان مرجع پژوهش	فقدان مرجعی همانند ایران داک که تمامی مطالعات، گزارش‌های تحلیلی و اسناد مصوب دستگاه‌های اجرایی و شوراهای مختلف در آن گردآوری و طبقه بندی شود (ثامنی، ۱۳۹۹: ۱).
فقدان فرهنگ برنامه‌ریزی	نبود فرهنگ برنامه‌ریزی در کشور را می‌توان از دیگر موانع در راه توسعه منطقه‌ای دانست (ملکی و آقامحمدی، ۱۳۹۴: ۶۴).
فقدان نهاد نظارتی	عدم وجود بخش‌های نهادی و نظارت کلان بر توسعه متوازن که مدیریت توازن را برعهده داشته باشند، در فرآیند برنامه‌ریزی احساس می‌شود (مصطفوی‌ثانی و نعمتی، ۱۳۹۸: ۶۳).
زمان کوتاه تدوین	ارائه برنامه‌ها در مدت زمان کوتاه باعث شده است که اقدامات صورت گرفته خالی از ضعف و اشتباه نباشد (دانایی، ۱۳۷۸: ۷).
تداخل زمانی برنامه‌ها با دوره زمانی دولت و مجلس	هر برنامه توسعه‌ای، در صورت فعلی، حداقل با دو دوره دولت و دو دوره مجلس تلاقی پیدا می‌کند که زمینه‌ای برای بروز تعارض‌ها در نحوه نگرش و عمل به این برنامه بلندمدت است (دنیایی/اقتصاد، ۱۳۹۴: ۱).
عدم توجه به روابط علی و معلولی	یکی از عمده آسیب‌های برنامه‌ها، عدم توجه به درهم‌تنیده بودن ابعاد مختلف برنامه‌ای و ارتباط علی و معلولی برنامه‌ها با یکدیگر است (زین‌الدینی، ۱۳۹۵: ۴).
عدم استفاده از تحلیل مسئله	نخبگان ملی و محلی باید پیچیدگی‌های هر مسئله را تحلیل کرده و مانع از آن شود که ساده‌انگاران و فرصت‌طلبان سیاسی، با ارائه وعده‌های ساده‌انگارانه، مردم را از واقعیت پیچیده و راهکارهای دشوار دستیابی به توسعه بی‌خبر بگذارند (معاونت فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، ۱۳۹۷: ۱).
عدم توجه به روند علی	این درایت وجود ندارد که عامل یا عوامل را ردیابی کنند و برای حل این مسائل سراغ عامل برود (سبحانی، ۱۳۹۶: ۱).
عدم بررسی پویایی علت‌ها	پتانسیل‌های کشور طی یک دوره، صرف مسائلی می‌شود که خود معلول مسائل مهمتر دیگر هستند و در صورت بقای دلایل اصلی، این اصلاح جزئی پایدار نخواهد بود و ناکارایی و بی‌عدالتی‌ها را باز تولید خواهد کرد (صانعی و پروین، ۱۳۹۹: ۲۹۷ و ۲۹۸).

مأخذ: یافته‌های پژوهش

چالش‌های مربوط به بازیگران تدوین سیاست‌های توسعه

باتوجه به چندبُعدی بودن برنامه‌های توسعه و اثرات گوناگون آنها بر بخش‌های مختلف، بازیگران متعددی در سطح فردی، گروهی و سازمانی، در مرحله تدوین، نقش‌آفرینی می‌کنند. برخی از چالش‌های شناسایی‌شده مربوط به عملکرد این بازیگران است. این چالش‌ها، در یک مضمون جداگانه، تحت‌عنوان «چالش‌های بازیگران تدوین سیاست‌های توسعه» دسته‌بندی شده‌اند.

جدول ۳: مفاهیم مربوط به مضمون «بازیگران تدوین سیاست»

مفهوم	نمونه داده
عدم اجماع نظری نخبگان	یکی از آسیب‌های نظری که نقش تعیین‌کننده‌ای در فرآیند مدیریت توسعه می‌تواند ایفا کند، مقوله عدم اجماع نظر نخبگان سیاسی ابزاری کشور است (رمضانی و میرزا محمدزاده، ۱۳۹۸: ۱۶).
عدم هماهنگی ساختاری	حتی برخی از جداول برنامه چهارم با یک سال تأخیر مورد تصویب مجلس قرار گرفت که نشان‌دهنده عدم هماهنگی ساختاری برنامه بود (سیدپور، ۱۳۸۷: ۸).
اختلافات سازمان‌های مسئول تدوین	اختلاف‌های مجلس و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی در تدوین برنامه‌ها، مانع تحقق اهداف آن می‌شود (کمالی، ۱۳۹۳: ۹).
فقدان تعامل قوا	عدم وجود تعامل مناسب بین قوای کشور از آسیب‌های برنامه‌های توسعه در حوزه تدوین است (آرامی، ۱۳۹۴: ۲۰).
فقدان سازوکارهای ارتباطی	یکی از آسیب‌های موجود در نظام برنامه‌ریزی را باید در فقدان طراحی و الحاق سازوکارهای ارتباطی، به برنامه‌های توسعه‌ای دانست (طوفان، ۱۳۹۷: ۹۸).
عدم تعیین سازگاری تدوین‌کنندگان و مجریان	نحوه سازگاری بین دستگاه‌هایی که در سطح کل، قرار است برنامه را تدوین کنند و نیز دستگاه‌هایی که می‌باید مجری آن برنامه‌ها باشند، تعیین نشده است (قاسمی، ۱۳۸۴: ۴).
فقدان برنامه‌ریزی برای پیوند نخبگان و طبقه حاکمیتی	یکی از ضعف‌های عمده نظام برنامه‌ریزی کشور، عدم وجود برنامه‌ریزی‌های مدون و نظام‌مند در سطح کلان در جهت پیوند نخبگان جامعه و طبقه حاکمیتی است (طالعی‌فر، ۱۳۹۹: ۱).
افتراق از مردم و مراکز علمی	مراکز اجرایی و برنامه‌ریزی متنوع از منابع توسعه، یعنی مردم و متنوع از مراکز تولید شناخت علمی درباره توسعه یا دانشگاه‌ها هستند (عبداللهی، ۱۳۷۵: ۵۱).

مفهوم	نمونه داده
عدم مشارکت مردم	فرآیند مشارکت مردم کامل نیست؛ یعنی فرآیند سازگار کردن خواست‌های محلی با منافع ملی، هیچ‌جایی بررسی نمی‌شود (قاسمی، ۱۳۹۲: ۱۳۱).
عدم مشارکت کارشناسان	بی‌توجهی مشاوران تهیه‌کننده برنامه‌های منطقه‌ای به لزوم مشارکت کارشناسان با تخصص‌های مرتبط با برنامه‌ریزی منطقه‌ای، برنامه‌های منطقه‌ای را از نظر محتوایی و بار کارشناسی دچار نقصان ساخته است (سیف‌الدینی و پناهنده‌خواه، ۱۳۸۹: ۹۰).
عدم مشارکت نخبگان	مشارکت دانشگاه‌ها و حوزه‌ها و مراجع رسمی و نخبگان در تهیه آنها در حد امکان جلب نشده است (واعظزاده، ۱۳۹۷: ۱).
کم‌اعتباری دانشگاهیان در تدوین برنامه‌ها	افول تدریجی و کم‌اعتباری دانشگاهیان در تدوین برنامه‌ها، به نفع فعالان عملگرا، نشان از بی‌خبری از اهمیت محدودیت‌ها دارد (پژوهشنامه اقتصادی، ۱۳۸۵: ۹۰).
عدم مشارکت ذی‌نفعان	به مشارکت نگرفتن ذی‌نفعان و عدم حصول اجماع و توافق در برنامه‌های توسعه از آسیب‌های مربوط به فرآیند برنامه‌ریزی است (رشیدی و ردادی، ۱۳۸۷: ۱۵).
عدم توجه به مشارکت بخش خصوصی	نبود بسترهای لازم و مطلوب به‌منظور جلب مشارکت مردم و بخش خصوصی از جمله موانع اساسی است (نصرالهی‌زاده و محمدی، ۱۳۹۶: ۱).
عدم تعامل میان ذی‌نفعان	در بسیاری مواقع تعامل میان ذی‌نفعان به‌وجود نمی‌آید (عزیزخانی، ۱۳۹۳: ۱۴).
عدم انتقال تجارب	موقت بودن بودن تشکیل ستاد تدوین در کنار تعویض پیاپی شخصیت‌های حقوقی عضو ستاد و شورای برنامه‌ریزی، موجب عدم انباشت و انتقال تجارب به‌دست‌آمده شده‌است (ثامنی، ۱۳۹۹: ۱).
عدم تفاهم ذی‌نفعان	تفاهم متقابل در بخش‌های ذی‌نفع و ذی‌نفع‌جامعه، نه تنها نسبت به اهداف، سیاست‌های پذیرفته شده و مصوب آن یا پیروی از احکام و تکالیف آن برنامه وجود ندارد (خوشپور، ۱۳۹۹: ۱).
مداخله افراد غیرکارشناس	فرآیند برنامه‌ریزی در کشور به گونه‌ای است که افراد غیرکارشناس به‌راحتی در آن مداخله می‌کنند (خاندوزی، ۱۳۸۹: ۱۱۷).
عدم فهم دقیق شرایط	در حال حاضر، درک غیرواقعی از وضع موجود، باعث مخدوش شدن تدوین سیاست‌ها شده است (اکبری و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷).
خلأ دانش و تجربه	عضو کمیسیون صنایع و معادن مجلس می‌گوید: در حوزه برنامه نویسی کشور دارای تجربه اندکی می‌باشد (قدس آنلاین، ۱۳۹۶: ۱).
کم‌توجهی به ظرفیت محلی	از دیدگاه نهادی، کم‌توجهی به ظرفیت‌سازی محلی و منطقه‌ای، مانع اصلی تدوین سیاست‌های درست توسعه منطقه‌ای و اجرای آنهاست (فرجی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۰).

مفهوم	نمونه داده
عدم‌مدیریت تعارض منافع	عدم‌مدیریت تعارض منافع در ساختارهای دستگاه‌ها یکی از عوامل مهمی است که قوانین برنامه‌های میان‌مدت را دچار اعوجاج کرده است (اشتریان، ۱۳۸۹: ۱).
عدم استقلال سازمان مدیریت برنامه و بودجه	سازمان برنامه از انحلال در سال ۱۳۸۵ تا احیا در سال ۱۳۹۳ و بعد تفکیک از سازمان اداری و استخدامی در سال ۱۳۹۵، هویت مستقلی نداشته است (قاسمی، ۱۳۸۲: ۳۰).
موقتی بودن نهادهای تدوین برنامه	یکی از آسیب‌های نهادی در تدوین برنامه‌های پنج‌ساله را باید موقت بودن تشکیل ستاد تدوین برنامه، به عنوان متولی هماهنگی، دانست که تنها برای یک دوره ۱ تا ۱/۵ ساله تشکیل و سپس منحل می‌شود (ثامنی، ۱۳۹۹: ۱).

مأخذ: یافته‌های پژوهش

چالش‌های مربوط به راه‌حل‌های ارائه شده در سیاست‌های توسعه

سیاست‌های توسعه، متضمن ارائه راه‌حلی برای حل مشکلات پیش‌بینی شده هستند. تنظیم دقیق راه‌حل‌ها و برآورد پیامدهای آنها، یکی از ابعاد مهم مرحله تدوین سیاست است. در پژوهش حاضر، چالش‌هایی که به راه‌حل‌های ارائه شده در برنامه‌های توسعه مرتبط بوده‌اند، تحت عنوان مضمون «چالش‌های راه‌حل ارائه شده در سیاست‌های توسعه» دسته‌بندی شده‌اند. این چالش‌ها به‌مواردی مانند بلندمدت نبودن راه‌حل‌ها، عدم امکان سنجی راه‌حل‌ها و ابهام درباره چگونگی اجرای راه‌حل‌ها و... اشاره دارند.

جدول ۴: مفاهیم مربوط به مضمون «راه‌حل‌های ارائه شده در سیاست‌های توسعه»

مفهوم	نمونه داده
فقدان آینده‌نگری	نبود دیدگاه منسجم علمی سبب شده تا نگاه بلندمدت و چشم‌اندازی نیز بر برنامه‌ها حاصل نشود (عرب مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۴۰).
عدم توجه به محدودیت‌های اجرای راه‌حل‌ها	مهمترین مشکل برنامه‌ریزی و معضل کارشناسان برنامه‌ریزی در ایران مربوط به عدم درک آنها از محدودیت اصلی فعالیت‌های اجرایی می‌شود (پژوهشنامه اقتصاد، ۱۳۸۵: ۸۹).
ابهام برنامه‌های اجرایی	از مشکلات لایحه برنامه پنجم، مشخص نبودن برنامه‌های اجرایی است (برادران نصری و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۶).
فقدان ضمانت اجرای راه‌حل‌ها	نبود ضمانت اجرای برنامه‌های توسعه از آسیب‌های نظام برنامه‌ریزی توسعه است (زیبایی، ۱۳۹۵: ۱).

مفهوم	نمونه داده
فقدان برنامه‌های اجرایی	فقدان برنامه‌های اجرایی و عملیاتی از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (زین‌الدینی، ۱۳۹۵: ۸).
عدم استفاده از شاخص در ارزیابی	به نظر می‌رسد لایحه برنامه پنجم توسعه از حیث شاخص کمی، که امکان نظارت بهتر و بیشتر را فراهم می‌کند، شاخص‌زدایی شده است (برادران نصری و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۹).
غلبه رویکردهای کمی و فنون اقتصادی	غلبه رویکردهای کمی و فنون اقتصادی بر تحلیل‌های سیاستی از ایرادهای برنامه‌ریزی است (زین‌الدینی، ۱۳۹۵: ۸).
فقدان پیوند بودجه و برنامه	فقدان پیوند بین بودجه سالیانه با برنامه‌های مصوب از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (زالی، ۱۳۹۱: ۸۶).
انعطاف‌ناپذیری	از دیگر نواقصی که برای برنامه‌های توسعه ذکر شده، منعطف نبودن آنها است (دنیای اقتصاد، ۱۳۹۴: ۱).
عدم وجود الگوی روشن و رابطه علی و معلولی صحیح	عدم وجود الگوی روشن و رابطه علی و معلولی صحیح از جمله ایرادهای برنامه‌ریزی است (زین‌الدینی، ۱۳۹۵: ۸).
عدم تمایز بین جزء دستوری و ارشادی	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور بین دو جزء دستوری و ارشادی برنامه، تمایز قائل نیست (ملکی و اقامحمدی، ۱۳۹۴: ۶۳).
عدم توجه به منابع	اهداف بسیار بزرگ، خوب و دلنشینی گنجانده می‌شود ولی منابع مورد نیاز برای رسیدن با اهداف در نظر گرفته نمی‌شود (مظاهری، ۱۳۹۵: ۱).
عدم توجه به ابزارها	اما برای ابزارهای مورد نیاز جهت رسیدن به اهداف برنامه، فکری نشده بود و در نتیجه دچار مشکلات اساسی شد (مظاهری، ۱۳۹۵: ۱).
نامشخص بودن اختیارات	در ۳۷ درصد برنامه پنجم مشخص نیست که تکلیف یا اختیار به کدام دستگاه داده شده است (دنیای اقتصاد، ۱۳۸۹: ۱).
تداخل مفاد برنامه‌های توسعه با شرح وظایف دستگاه‌ها	تداخل مفاد برنامه‌های توسعه با شرح وظایف دستگاه‌ها از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۸۸: ۱).

مأخذ: یافته‌های پژوهش

چالش‌های مربوط به تعیین اهداف سیاست‌های توسعه

به‌طور معمول، تعیین اهداف در مرحله تدوین سیاست انجام می‌شود. تعیین اهداف، یکی از ابعاد مهم تدوین سیاست‌های توسعه و مورد توجه و علاقه سیاست‌گذاران و مسئولان است. برخی از چالش‌های مورد بررسی در پژوهش حاضر، مواردی مانند ابهام اهداف، تناقض اهداف، ناهماهنگی و نامتناسب بودن اهداف با ابزارها و منابع، به تعیین

اهداف سیاست‌های توسعه مرتبط هستند. این چالش‌ها در مضمون «تعیین اهداف سیاست‌های توسعه» دسته‌بندی شده‌اند.

جدول ۵: مفاهیم مربوط به مضمون «تعیین اهداف سیاست‌های توسعه»

مفهوم	نمونه داده
نامشخص بودن اهداف	برنامه‌های توسعه در ایران، دارای اهداف اقتصادی، مشخص، محدود، شفاف و منسجم علمی نبوده‌اند (عرب مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۳۹).
فقدان راهبرد برای تعیین اهداف	فقدان راهبرد بلندمدت واقع‌بینانه برای تعیین اهداف از آسیب‌های مربوط به اهداف برنامه‌های توسعه است (خبر/نلایز، ۱۳۹۴: ۱).
عدم دقت در تعیین اهداف کمی	عدم دقت کافی در سیاست‌گذاری و تعیین اهداف کمی متغیرهای سیاستی از آسیب‌های اهداف برنامه است (زیبایی، ۱۳۹۵: ۱).
عدم صورت‌بندی عملیاتی اهداف	در ادبیات توسعه، دشوارترین کار صورت‌بندی دقیق عملیاتی اهداف در برنامه است اما در تجربه ایرانی، سهل‌انگانه‌ترین برخورد با هدف‌گذاری‌ها می‌شود (پرتال امام خمینی ره، ۱۳۹۴: ۱).
عدم تعیین اهداف براساس محدودیت‌ها	عدم توجه به پیش‌بینی اهداف براساس محدودیت‌ها و پتانسیل‌های کشور از آسیب‌های اهداف برنامه‌های توسعه است (زیبایی، ۱۳۹۵: ۱).
اهداف متناقض	مشکل ابهام و ازدیاد اهداف گاه متناقض را، از دیدگاه تحلیل انتقادی، می‌توان ناشی از نبود تعریف صحیح و مورد اجماع اقتصاددانان و مسئولان سیاسی و اجرایی کشور از برنامه‌های توسعه و اهداف اقتصادی برنامه‌های توسعه دانست (عرب مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۴۰).
عدم هماهنگی و سازگاری اهداف	با بررسی اهداف کلان برنامه‌های توسعه، مشخص می‌شود که اهداف اجتماعی مورد نظر هر برنامه با رویکردهای توسعه اقتصادی، لزوماً هماهنگی و همخوانی ندارند (کاظمی و کاظمی، ۱۳۹۸: ۱۲۴).
عدم تفکیک اهداف	نبود تفکیک میان اهداف بلندمدت و میان‌مدت باعث آن شده‌است که برخی از اهداف در برنامه‌های توسعه، همواره بدون تمایز مشخصی تکرار شوند (برمکی، ۱۳۹۳: ۶).
عدم اولویت‌بندی اهداف	به جای انتخاب اولویت‌ها، از میان مسائل کشور، قانون‌گذار به سمت تغییر تمام و یا بخشی از قوانین وزارتخانه‌ها در متن برنامه رفت (سبحانی، ۱۳۹۰: ۱۱۰).
فقدان معیار برای اولویت‌بندی	نظام برنامه‌ریزی کنونی فاقد معیارهای لازم برای اولویت در مسئله‌یابی و سیاست‌گذاری است (آهنگری و اسکندری، ۱۳۹۵: ۱۵۱).

مفهوم	نمونه داده
بلندپروازانه بودن اهداف	نگرش بلندپروازانه به برنامه از مشکلات فرا راه برنامه‌های توسعه است (دانایی، ۱۳۷۸: ۷).
فقدان زمان‌بندی	نکته دیگر این است که زمان‌بندی برای تحقق اهداف برنامه مشخص نمی‌کنیم (خبرگزاری خانه ملت، ۱۳۹۴: ۱).
عدم پیش‌بینی وسایل لازم برای اهداف	متأسفانه در برنامه‌های توسعه ایران، وسایل لازم برای تحقق برخی از اهداف اصلی آنها، هیچ‌گاه به‌طور کامل، پیش‌بینی نشده‌است (برمکی، ۱۳۹۳: ۳۵).
فقدان دستگاه اداری و متناسب با اهداف	نبود دستگاه اداری کارآمد و مسئول و توانا و سازگار و متناسب با اهداف برنامه‌ها یک مشکل اساسی است که تقریباً همه برنامه‌ها با آن مواجه بوده‌اند (آهنگری و اسکندری، ۱۳۹۵: ۱۵۰).
عدم تناسب بین اهداف و ابزارها	عدم تناسب بین اهداف و ابزارهای رسیدن به اهداف و الزامات ساختاری، فرآیندی و حقوقی از آسیب‌های مربوط به اهداف برنامه‌های توسعه است (خبرآنلاین، ۱۳۹۴: ۱).
عدم توازن بین هزینه و هدف	عدم توازن بین هزینه مطلوبیت‌های نیل به هدف از ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی است (زالی، ۱۳۹۱: ۸۶).
عدم ارتباط بین برنامه و جداول	ارتباط بین مواد لایحه و جداول مشخص نیست (قاسمی، ۱۳۸۲: ۶).

مأخذ: یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر، چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران (برنامه‌های پنج‌ساله توسعه) ارائه شده‌است. داده‌های استخراج شده متناسب با سؤال اصلی پژوهش، کدگذاری شده‌اند که نتیجه این مرحله، شکل‌گیری مفاهیم اولیه پژوهش است. هر یک از این مفاهیم، بیانگر یک چالش در زمینه تدوین سیاست‌های توسعه است. در ادامه، با ترکیب مفاهیم که ارتباط مفهومی داشتند، مضمون‌های بالقوه شناسایی و نام‌گذاری شده‌اند. این مضمون‌ها، متناسب با سؤال پژوهش حاضر و کدهایی که در هر یک وجود دارد، مورد بازبینی قرار گرفتند و در نهایت، مضامین پنج‌گانه مربوط به چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه شکل گرفتند که شامل مضمون «ماهیت سیاست‌های توسعه»، مضمون «عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه»، مضمون «بازیگران تدوین سیاست»، مضمون «راه‌حل ارائه‌شده در سیاست‌های توسعه» و مضمون «تعیین اهداف سیاست‌های توسعه» دسته‌بندی و در قالب جداول مجزا ارائه شده‌اند.

جمع‌بندی (نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد‌های سیاستی)

هدف پژوهش حاضر، شناسایی و دسته‌بندی چالش‌های مرحله تدوین سیاست‌های توسعه در ایران است. برای دستیابی به این هدف، داده‌های پژوهش به روش اسنادی جمع‌آوری شده است. جامعه آماری پژوهش شامل مقالات، گزارش‌ها، مصاحبه‌ها و یادداشت‌های دانشگاهیان و تحلیلگران و مقامات دولتی است که چالش‌هایی را درباره تدوین سیاست‌های توسعه مطرح کرده‌اند. این داده‌ها، با استفاده از روش تحلیل مضمون، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. خروجی این پژوهش شامل چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه است که در پنج مضمون: (۱) ماهیت سیاست‌های توسعه (۲) عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه (۳) بازیگران تدوین سیاست‌های (۴) راه حل‌های ارائه شده در سیاست‌های توسعه (۵) تعیین اهداف سیاست‌های توسعه، دسته‌بندی شده‌اند. برخی از چالش‌ها مربوط به ماهیت سیاست‌های توسعه هستند مانند: توجه صرف به بخش دولتی، فقدان راهبرد، عدم تطابق سیاست‌های کلی و احکام می‌تواند مانع تدوین خوب برنامه‌های توسعه شوند. برخی از چالش‌ها مربوط به عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه هستند. چالش‌هایی مانند زمان کوتاه تدوین، تداخل زمانی برنامه‌ها با دوره زمانی دولت و مجلس، عدم توجه به روابط علی و معلولی در این زمینه در این پژوهش شناسایی شده است. برخی از چالش‌ها مربوط به بازیگران تدوین سیاست هستند که این بازیگران، نقش مهمی در فرآیند تدوین دارند و در آن تأثیرگذار هستند. در اثر نحوه مشارکت بازیگران و عدم مشارکت ذی‌نفعان و متخصصان ممکن است مشکلاتی به وجود آید و این مرحله با موفقیت صورت نگیرد. این مشکلات مانند: اختلافات سازمان‌های مسئول تدوین، عدم هماهنگی ساختاری و عدم مشارکت نهادی، چالش‌های مربوط به این مضمون در این پژوهش شناسایی شده است. برخی از چالش‌ها مربوط به راه‌حل ارائه شده در سیاست‌های توسعه هستند. راه‌حل‌ها شناسایی، بازتعریف و مدون می‌شوند تا زمینه را برای تصمیم‌گیری آماده کنند. در این زمینه چالش‌هایی مانند بلندمدت نبودن راه‌حل‌ها، عدم امکان‌سنجی راه‌حل‌ها و ابهام درباره چگونگی اجرای راه‌حل‌ها مطرح شده که مانع تدوین مناسب سیاست‌های توسعه شده است. درنهایت، برخی چالش‌ها مربوط به تعیین اهداف هستند؛ از جمله نامشخص بودن اهداف، عدم توازن بین هزینه و هدف و عدم صورت‌بندی عملیاتی اهداف که می‌تواند تعیین مناسب اهداف را با مشکل مواجه کند.

توسعه پدیده‌ای چندبُعدی و چندعاملی است. رویکردهای نظری متفاوتی برای تحقق توسعه مطرح شده که بر متغیرهای مختلفی در فرآیند دستیابی به توسعه تأکید دارند. پژوهش حاضر، با درک اهمیت و نقش دولت در ساختار اقتصاد سیاسی ایران، به این

مهم پرداخته است که نقش سیاست‌گذاری دولت در تدوین سیاست‌های توسعه با چالش‌هایی روبه‌روست. این چالش‌ها را از منابع مورد مطالعه، استخراج و مفهوم‌سازی کرده است. دسته‌بندی این چالش‌ها، در پنج مضمون اصلی، براساس ادبیات نظری مرحله تدوین سیاست، می‌تواند راهنمای مناسبی در بازنگری مرحله تدوین سیاست در اختیار سازمان برنامه و بودجه، که متولی اصلی تدوین سیاست‌های توسعه است، قرار دهد.

مقایسه یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های قبلی، حاوی مسائل قابل توجهی است. نتایج اسکندری و آهنگری (۱۳۹۵) نشان می‌دهد معضل اصلی این است که ما در زمینه فکر، ذهن و اخلاق ضعف داریم و تا فکری برای این مهم نشود، در کشور کاری پیش نمی‌رود. قبل از هرچیز، باید به فکر و اندیشه فلسفی توسعه بها داد و نوعی اجماع، در مورد شرایط آن، در میان مردم و مسئولان ایجاد کرد. در پژوهش حاضر نیز، چالش مفهومی و عدم اجماع نظری نیز، به‌عنوان دو چالش، مفهوم‌سازی شده‌اند. دلیرپور (۱۳۹۶) به تحلیل تأثیر شکاف‌های اجتماعی از یکسو و شکاف میان دولت و جامعه از سوی دیگر، در تدوین راهبرد توسعه پرداخته و کوشیده است نظریه‌هایی که دولت را مسئول این شکاف می‌داند را نشان دهد و با استفاده از رهیافت جامع‌تر «اریک اولین رایت» تحلیل دیگری از این رابطه، باتوجه به تجربه ایران ارائه دهد. در مجموع، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که پیدایش یک ساختار ناهم‌تراز اقتصادی از یکسو و تشدید چندپارگی‌های فرهنگی و اجتماعی از سوی دیگر، باید از عوامل مهم ساختاری برنامه‌ریزی جامع به شمار آیند. در پژوهش حاضر نیز، در مضمون عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه، به برخی چالش‌های ساختاری برنامه‌های توسعه (مضمون عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه و بازیگران تدوین سیاست‌های توسعه) اشاره شده است. خاندوزی (۱۳۸۹) دریافته است که ارزیابی‌ها، مؤید وجود چالش محتوایی و فرآیندی در مسیر تحقق برنامه‌های توسعه در ایران است. این پژوهش پیشنهاد داده است تا زمان تدوین الگوی توسعه اسلامی - ایرانی، از رویکرد نهادگرا در برنامه‌ریزی استفاده شود که در آن، توجه بیشتری به جنبه‌های سیاسی، فرهنگی و حقوقی جوامع می‌شود. این پژوهش بخشی از چالش‌های تدوین برنامه‌های توسعه را شناسایی کرده و در پنج مضمون دسته‌بندی کرده است و چالش‌های بیشتر و جامع‌تری را نیز، شناسایی کرده است.

در پژوهشی دیگر، ایمان (۱۳۷۸) با استفاده از ارزیابی تئوریک، میزان شفافیت، انسجام و هماهنگی نظری حاکم بر برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران را بررسی کرده و پیشنهادهایی برای افزایش اعتبار برنامه‌ریزی در ایران

ارائه داده است. تجربیات برنامه‌ریزی در ایران، در این پژوهش بیانگر این امر است که طراحی یا گزینش نظری منطبق با شرایط و ساختارهای اجتماعی، از الزامات سیاسی نظام برنامه‌ریزی به‌شمار می‌رود. نتایج پژوهش ایمان (۱۳۷۸) نشان می‌دهد، در شرایط فعلی، در صورتی که اندیشمندان مورد اعتماد حاکمیت سیاسی نظام جمهوری اسلامی، به دور از هرگونه تنش سیاسی، دیدگاه نظری روشنی ارائه نمایند و اقتدار مرکزی در جامعه نیز آن را اجرا نماید، می‌تواند به بن‌بست نظری فعلی خاتمه دهد. پژوهش حاضر چالش‌های جامع‌تری را، با استفاده از منابع متعدد و متناسب با ابعاد مختلف تدوین، شناسایی کرده است.

پژوهش حاضر، با شناسایی و دسته‌بندی چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه، می‌تواند گامی در راستای تحقق علمی شدن فرآیند تدوین سیاست‌های توسعه در ایران بردارد و راهنمای حل چالش‌های تدوین سیاست‌ها باشد. همچنین، می‌تواند مسائل و چالش‌های مرحله‌ی تدوین سیاست‌های توسعه را تبیین و در اختیار سازمان‌ها قرار دهد تا در سیاست‌گذاری‌های آتی به آن توجه کنند. در این راستا، توصیه‌های سیاستی زیر ارائه می‌گردد:

توصیه‌های سیاستی پژوهش حاضر معطوف به مرحله‌ی تدوین برنامه‌های توسعه و متناظر با چالش‌های شناسایی شده در این پژوهش است که به‌صورت زیر دسته‌بندی شده است:

- ۱) توصیه‌های مربوط به ماهیت سیاست‌های توسعه:
  - مشخص کردن جایگاه قانونی و ضمانت اجرایی برنامه‌های توسعه و اثرات حقوقی آن بر سایر قوانین؛
  - تعیین ارتباط و سلسله‌مراتب محتوای برنامه‌های توسعه با سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه؛
  - توجه به انسجام مفاد برنامه‌ها و الزامات ارتباط بین بخش‌های مختلف برنامه‌ها، از طریق تشکیل کمیته‌های بین‌بخشی؛
  - توجه به انسجام نظری برنامه‌های توسعه و توجه به ابعاد مختلف توسعه (رعایت اصل یکپارچگی، چندبعدی و متوازن بودن)؛
  - استفاده از ظرفیت‌های بخش‌های خصوصی و غیردولتی در تدوین برنامه‌های توسعه به جای رویکرد دولت‌محوری (تشکیل کمیته‌های مشورتی)؛
- ۲) توصیه‌های مربوط به عوامل مؤثر بر تدوین سیاست‌های توسعه:

- توجه به شرایط و مقتضیات بین‌المللی و داخلی در تدوین سیاست‌های توسعه و لزوم برخورداری از ظرفیت لازم جهت تطبیق و به‌روزرسانی محتوای سیاست‌ها با شرایط متغیر بین‌المللی و داخلی؛
- توجه به مبانی نظری هر یک از مفاد برنامه‌ها و لزوم ایجاد انسجام بین ابعاد نظری مختلف؛
- طراحی و بهره‌گیری از یک نظام آماری جامع، به‌هنگام و دقیق در تدوین سیاست‌های توسعه؛
- افزایش زمان تدوین برنامه‌ها و به‌روزرسانی و هماهنگ‌سازی تدوین برنامه‌ها، با آغاز به کار دولت‌ها جهت تطبیق اجرای برنامه با گفتمان دولت مستقر؛
- (۳) توصیه‌های مربوط به بازیگران تدوین سیاست‌های توسعه:
- تشکیل شوراهای کمیته‌های مشورتی بین وزارتی و بین قوا در زمان تدوین سیاست‌ها؛
- تشکیل شوراهای مشورتی جهت بهره‌گیری از نظرات سایر بازیگران سیاست‌های توسعه؛
- بهره‌گیری از ظرفیت‌های پژوهشی دانشگاه‌ها و مؤسسات در راستای تدوین برنامه‌ها جهت تدوین مبتنی بر شواهد علمی و تحلیل علمی مسائل و مشکلات توسعه در ایران؛
- تعیین سازوکارهایی جهت دریافت نظرات مجریان سیاست‌های توسعه برای افزایش قابلیت امکان‌پذیری اجرای برنامه‌های توسعه؛
- شناخت و حل‌وفصل تعارض منافع بازیگران در تدوین سیاست‌های توسعه؛
- (۴) توصیه‌های مربوط به راه‌حل‌های ارائه شده:
- ایجاد افق بلندمدت در راه‌حل‌های ذکر شده در برنامه‌های توسعه؛
- توجه به ضمانت اجرای برنامه‌ها و محدودیت‌هایی که مجریان با آن مواجه می‌شوند.
- توجه به منابع و ابزارهای لازم برای راه‌حل‌های ارائه‌شده جهت تصویب سیاست‌ها؛
- تعیین سازوکار قانونی و اجرایی جهت پیوند راه‌حل‌های برنامه با مفاد بودجه سالانه کشور؛
- مشخص کردن سازمان یا سازمان‌های مسئول و شرح وظایف هر یک برای هر راه‌حل؛
- (۵) توصیه‌های مربوط به هدف‌گذاری در برنامه‌های توسعه:
- رعایت اصل سلسله‌مراتب در تعیین اهداف از کلی به جزئی و ارتباط بین آنها؛

- رعایت اصل هدف بندی اسمارت^۱ به صورتی که اهداف مشخص^۲ و قابل سنجش^۳، دارای مسئول معین^۴، واقع بینانه^۵ و به لحاظ زمانی، معین^۶ باشند.
- رعایت تناسب بین اهداف با وظایف و ظرفیت های اجرایی سازمان ها؛
- تعیین جداول زمانی و شاخص های کمی برای نظارت بر اجرای برنامه های توسعه.

-
1. SMART
  2. Specific
  3. Measurable
  4. Assignable
  5. Realistic
  6. Time-related

منابع

- ابراهیم بای سلامی، غلام حیدر (۱۳۸۸) «بررسی الگوهای نظری سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه ایران در آستانه تدوین برنامه پنجم توسعه اقتصادی و اجتماعی» *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، شماره ۲۶۱ و ۲۶۲: ۱۶۸-۱۸۵.
- آرامی، حسین (۱۳۹۴) *برنامه ششم توسعه مفاهیم و فرآیند تدوین*. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان گیلان، مرکز آموزش و پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری.
- اشتریان، کیومرث (۱۳۸۹) «ملاحظات در باب سیاست‌های کلی نظام و توصیه‌های سیاستی برای نظام سیاستگذاری جمهوری اسلامی ایران» *فصلنامه سیاست*، دوره ۴۰، شماره ۱: ۱-۲۲.
- اکبری، احمد؛ دیهم، جواد؛ دهنوی، مریم (۱۳۹۵) «نقش سیاست‌های آموزش عالی در تحقق برنامه‌های توسعه پایدار»، *مطالعات مدیریت و حسابداری*، دوره ۲، شماره ۳: ۵۴-۷۳.
- آهنگری، عبدالمجید و اسکندری، هانیه (۱۳۹۵) «مروری بر برنامه‌های توسعه، چالش‌ها و موانع برنامه‌ریزی توسعه در ایران» *اولین همایش ملی پایداری کسب‌وکار (محیط زیست، جامعه و اقتصاد پایدار)*، ۱۳۵-۱۵۳.
- ایمان، محمد تقی (۱۳۷۸) «تنگناهای روش‌شناختی در تدوین برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی ایران» *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۱۷ و ۱۴۸، صص ۲۱۲-۲۲۱.
- باشگاه خبرنگاران جوان (۱۵ خرداد ۱۳۸۹) فقدان برنامه عملیاتی؛ یکی از چالش‌های اصلی نظام برنامه ریزی. در نشانی: <https://www.yjc.ir/fa/news/5622824>
- باقری اصل، رضا؛ پور خالصیان، عباس؛ فقیهی، مهدی؛ پور اسماعیلی، حسن؛ مرتضوی، مهدی؛ مهین فراهانی، حسین (۱۳۸۹) «بررسی لایحه برنامه پنجم توسعه؛ فصل چهارم نظام اداری و مدیریت»، مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره، ۷۲-۱.
- برمکی، افشین (۱۳۹۳) «آسیب شناسی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب اسلامی» *معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری*، امور برنامه‌ریزی اقتصاد کلان و ارزیابی برنامه، صص ۱-۶۷.
- پرتال امام خمینی ره (۶ آذر ۱۳۹۴) راه حل، اجتماعی شدن علم و راه حل‌های علمی توسعه است. در آدرس: <http://www.imamkhomeini.ir>
- پژوهشنامه اقتصادی مرکز تحقیقات استراتژیک (۱۳۸۵) «آسیب‌شناسی نظری برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور بعد از پیروزی انقلاب اسلامی»، *پژوهشنامه اقتصادی مرکز تحقیقات استراتژیک*، شماره ۳: ۵۹-۸۸.
- پژوهشنامه اقتصادی مرکز تحقیقات استراتژیک (۱۳۸۵) «پیش درآمدی بر تدوین استراتژی جدید نظام برنامه ریزی توسعه»، *پژوهشنامه اقتصادی مرکز تحقیقات استراتژیک*، شماره ۳: ۸۹-۹۸.

- پورمحمدی، سیدحمید (۲ فروردین ۱۳۹۴) «جزئیات برنامه ششم توسعه چیست؟» خبرآنلاین. در سایت: <https://www.khabaronline.ir/nwes/405558>
- پیروزمند، علیرضا (۱۳۸۹) «ارزیابی نقد برنامه‌های توسعه اقتصادی» *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، شماره ۷، ص ۱.
- ثامنی، امیر (۲۹ اردیبهشت ۱۳۹۹) «آخرین برنامه توسعه پنج ساله در مسیر سند چشم‌انداز ۱۴۰۴، طراحی نو برای برنامه‌های توسعه»، در سایت: <http://www.eghtesadkerman.ir/1762>
- جغتایی، فائزه؛ موسوی، میرطاهر؛ زاهدی، محمدجواد (۱۳۹۵) «ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های پنجگانه توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» *مجله رفاه اجتماعی*، سال ۱۶، شماره ۳: ۵۵-۸۸.
- حسین پور، جعفر (۱۳۸۴) «نبود نگرش‌های سیستمی در تدوین برنامه‌های راهبردی ارتباطات و توسعه» *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۲۲۱ و ۲۲۲: ۱۷۰-۱۸۳.
- خالقی، امیر حسین (۲۴ بهمن ۱۳۹۵) «نتیجه مطالعه چهار صاحب نظر درباره بحران برنامه‌ریزی در ایران»، *ایران آنلاین*. در سایت: <https://www.ion.ir/news/187812>
- خاندوزی، احسان (۱۳۸۹) «ارزیابی شیوه برنامه‌نویسی توسعه در ایران (۸۸-۱۳۶۸)» *مجله بودجه و برنامه*، شماره ۱۱۰: ۹۹-۱۲۵.
- خبرگزاری خانه ملت (۱۰ آبان ۱۳۹۴) «بررسی برنامه ششم توسعه در کلام نمایندگان مردم در مجلس؛ برنامه‌ای برای توسعه یا کتاب آرزوها؟» در آدرس: <https://www.icana.ir/FA/NEWS/286850>
- خبرآنلاین (۲۸ خرداد ۱۳۹۴) «سایت اقتصاد نوشت: چرا برنامه‌ریزی در بیشتر مواقع در کشور منجر به شکست می‌شود؟»، در آدرس: <http://www.khabaronline.ir/news/427238>
- خلیلوند، کلثوم و پاشائی، ستار (۱۳۹۴) «نقش سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در توسعه گردشگری» *دومین همایش ملی گردشگری، سرمایه ملی و چشم‌انداز آینده*.
- خوشپور، حسین (۲۴ بهمن ۱۳۹۵) «نتیجه مطالعه ۴ صاحب‌نظر درباره بحران برنامه‌ریزی در ایران» در آدرس: <https://www.ion.ir/news/187812>
- دانایی، محمد حسین (۱۳۷۸) «سخن ماه: در مسیر تدوین برنامه سوم توسعه (گفتاری درباره پیشینه، سیاست‌های کلی و برخی از موانع و تنگناها)»، *نامه اتاق بازرگانی*، شماره ۳۷۴: ۴-۷.
- دلیرپور، پرویز (۱۳۹۶) «موانع ساختاری تدوین راهبرد ملی توسعه در ایران» *ره‌آورد پژوهش‌های سیاسی*، سال ۲، شماره ۵ و ۶: ۳۷-۵۸.
- دنیای اقتصاد (۱۴ تیر ۱۳۸۹) «چالش‌های برنامه پنجم توسعه». در آدرس: <https://www.donya-e-qtasad.com>
- دنیای اقتصاد (۱۷ آذر ۱۳۹۴) «اعتراف به شکست برنامه‌های توسعه». در آدرس: <https://www.donya-e-qtasad.com>

- رشیدی، مصطفی و ردادی، علی (۱۳۸۷) «مدل شبکه‌ای حاکمیت و اداره: رویکردی جایگزین برای نظام تدوین برنامه‌های توسعه در ایران» *فرآیند مدیریت و توسعه*، شماره ۷۰: ۳-۳۴.
- رضائی، قاسم و میرزامحمد زاده، سید وحید (۱۳۹۸) «بررسی نقش دولتمردان در توسعه و پیشرفت ایران با تأکید بر اقدامات امیرکبیر» *پژوهش ملل*، شماره ۴۸: ۷-۱۶.
- آفتاب یزد* (۱۴ فروردین ۱۳۹۵) «نقاط ضعف و قوت تمامی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور»، شماره ۴۵۷۷. در سایت: www.Aftab-Yazd.com
- رنجبر، هادی؛ حق دوست، علی اکبر؛ مهوش صلصالی؛ خوشدل، علیرضا؛ سلیمانی، محمدعلی؛ بهرامی، نسیم (۱۳۹۱) «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی: راهنمایی برای شروع» *مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش*، سال ۱۰، شماره ۳: ۲۳۸-۲۵۰.
- زالی، نادر (۱۳۹۱) «آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی در ایران با پیشنهاد مأموریت محوری در سیاست‌گذاری توسعه منطقه‌ای» *مجله برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، سال ۲، شماره ۶: ۸۹-۸۱.
- زیبایی، حسن (۲۳ بهمن ۱۳۹۵) «آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی در ایران»، *روزنامه‌دنیای اقتصاد*، شماره ۳۹۸۱: ۳-۱.
- زین‌الدینی، محمدرضا (۱۳۹۵) «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ج.ا.ایران و ارائه چارچوب برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی» *مجله رفاه اجتماعی*، سال ۱۶، شماره ۶۳: ۱-۱۶.
- سبحانی، حسن (۱۳۹۰) «داستان توسعه ایرانی: چگونگی و آسیب‌شناسی نظام برنامه‌ریزی توسعه در ایران» *ماهنامه سوره*، شماره ۵۲-۵۳: ۱۰۹-۱۱۲.
- سبحانی، حسن (۱۳ فروردین ۱۳۹۶) «ضعف برنامه‌های توسعه در حل آسیب‌ها»، در آدرس: <http://hassansobhani.ir/fa/news/230>
- سجادی، حمید (۱۳۹۶) «فرا ترکیب نقاط ضعف و تسهیل‌کننده‌های برنامه‌های توسعه ملی» *فصلنامه دولت پژوهی*، سال ۳، شماره ۱: ۶۵-۱۰۸.
- سجادی، حمید (۱۳۹۶) «آسیب‌شناسی نظام برنامه‌ریزی توسعه با رویکرد سیستمی»، *کنفرانس تحقیقات جدید ایران و جهان در علوم روانشناسی، آموزشی، حقوق و علوم اجتماعی*، صص ۱۶-۱.
- سیدپور، سیدجواد (۱۹ فروردین ۱۳۸۷) «نقدی بر برنامه‌ریزی ایرانی؛ قطاری که ما را جا گذاشت»، *روزنامه ایران*، سال ۱۴، شماره ۳۸۹۷: ۸.
- سیف‌الدینی، فرانک و پناهنده‌خواه، موسی (۱۳۸۹) «چالش‌ها و موانع برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای در ایران» *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، شماره ۷۳: ۸۳-۹۸.
- صانعی، مهدیه و پروین، خیرالله (۱۳۹۹) «جستاری در ناکارآمدی برنامه‌ریزی توسعه با رویکرد آسیب‌شناسی و شناخت جایگاه حقوقی آن» *پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی*، سال ۱۱، شماره ۴۳: ۲۸۹-۳۰۸.
- صیفوری، بتول و تقوی، رامین (۱۳۹۷) «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه ایران قبل و بعد از انقلاب و ارائه راهبردهای محور» *مجله آفاق علوم انسانی*، شماره ۲۲: ۱-۲۳.

طالعی فر، رضا (۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۹) «الزامات نظام برنامه‌ریزی در سال جهش تولید»، در آدرس:

<http://khabarban.com/a/2780.1240>

طباطبایی، امیر؛ حسینی، پرخیده؛ مرتضوی، حامد؛ طباطبایی چهر، محبوبه (۱۳۹۲) «راهبردهایی برای ارتقای دقت علمی در تحقیقات کیفی» مجله دانشگاه علوم پزشکی خراسان شمالی، دوره ۵، شماره ۳: ۶۳۷-۶۷۰.

طوفان، مسعود (۱۳۹۷) «نظام ارتباطی، برنامه‌ریزی و توسعه در ایران؛ ارائه یک چارچوب» فصلنامه رسانه، سال ۳، شماره ۱: ۷۷-۹۹.

طهماسبی، علیرضا (۱۳۸۷) «عضو شورای عالی تدوین برنامه پنجم، اسناد بالادستی منشأ سیاست‌های کلی برنامه پنجم قرار خواهد گرفت»، هفته‌نامه برنامه، سال ۷، شماره ۲۷۲: ۱۶-۱۸.

عبداللهی، محمد (۱۳۷۵) «توسعه اجتماعی، جامعه‌شناسی توسعه و برنامه‌ریزی توسعه؛ سه هم‌زاد بیگانه از هم در ایران» مجموعه مقالات دانشگاه علامه طباطبایی، شماره ۹۳: ۱۹-۶۳.

عرب مازار، عباس؛ نورمحمدی، خسرو (۱۳۹۵) «تحلیل انتقادی، هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی» مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۵، شماره: ۴۲-۱۹.

عزیزخانی، فاطمه (۱۳۸۹) «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس، گزارش شماره ۹۷۰۷: ۲۸-۱.

علمی، حمیدرضا (۱۳ دی ۱۳۸۹) «مهمترین مشکل برنامه‌های توسعه، عدم انعکاس در قانون بودجه سالانه است»، خبرگزاری فارس، در آدرس:

<Http://www.farsnews.ir/news/13901013000255>

علوی‌زاده، سید محمد امیر (۱۳۸۶) «الگوهای توسعه اقتصادی-اجتماعی با تأکید بر توسعه پایدار روستایی در ایران» اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۲۴۵ و ۲۴۶: ۱۹۰-۲۰۱.

غفاری، غلامرضا (۱۳۹۵) «پویایی‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی» مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۵، شماره ۱: ۱-۱۸.

غیائی، حقیگو (۲۴ دی ۱۳۹۴) «ناکامی‌های برنامه‌ریزی توسعه»، روزنامه خراسان، شماره ۱۶۱۶۷: ۷. فرجی‌راد، خدر؛ کاظمیان، غلامرضا؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۹۲) «آسیب‌شناسی سیاست‌های توسعه منطقه‌ای در ایران از دیدگاه رویکرد نهادی» فرآیند مدیریت توسعه، دوره ۲۶، شماره ۲: ۲۷-۵۸.

فریزن، اسکات؛ هاوالت، مایکل؛ رامش، ام و ژوون، وو (۱۳۹۳) توسعه پایدار جهت بازسازی سیاست‌گذاری یکپارچه. ترجمه: یحیی کمالی و مجید احتشامی، چاپ اول، تهران: انتشارات انگیزه.

قاسمی، محمد (۱۳۸۴، ۲۱ آبان) «ناسازگاری قوانین با برنامه‌های توسعه مانع اجرای برنامه‌ها است»، هفته‌نامه برنامه، شماره ۱۴۱: ۵-۴.

قاسمی، محمد (۱۳۸۲) «درباره لایحه برنامه چهارم توسعه (۵): نکاتی در رابطه با جداول کمی برنامه»، مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره ۶۸۹۷.

- قاسمی، محمد (۱۳۸۲) «درباره لایحه برنامه چهارم توسعه: نظام بودجه‌ریزی و پیوند بین برنامه و بودجه»، مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره ۶۸۹۳.
- قاسمی، محمد (۱۳۹۲) «بازآفرینی جمهوری اسلامی ایران؛ ضرورت اصلاح مشارکت‌گرایانه ساختار برنامه‌ریزی و دولت برای توسعه» *سوره/اندیشه*، شماره ۷۲ و ۷۳: ۱۲۹-۱۳۲.
- قلی پور، رحمت‌اله و غلام‌پورآهنگر، ابراهیم (۱۳۸۹) *فرآیند سیاست‌گذاری عمومی در ایران*، چاپ اول، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- کاظمی، مجتبی و کاظمی، الهام (۱۳۹۸) «جایگاه توسعه آموزشی و اجتماعی در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه ج.ا.ایران» *پژوهش ملل*، شماره ۴۱: ۱۱۱-۱۲۷.
- کمالی، یحیی (۱۳۹۳) «مرجعیت سیاست‌ها و توسعه صنعت گردشگری ایران با تأکید بر برنامه سوم و چهارم توسعه» *فرآیند مدیریت و توسعه*، دوره ۲۷، شماره ۱: ۲۶-۳.
- گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۶ و نظارت بر عملکرد سه‌ساله اول برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸) جلد دوم: حوزه بخشی (۱)، چاپ اول. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- گوپتا، دیپک کی (۱۳۹۳) *سیاست‌گذاری و تحلیل سیاست‌های عمومی*. ترجمه: رحمت‌الله قلی‌پور و مهدی فقیهی، تهران: مه‌کامه.
- مردوخی، بابزید (۸ آذر ۱۳۹۷) «دام‌های پنج‌گانه برنامه‌ریزی توسعه در ایران»، سایت انگاره، در سایت: <https://engare.net>
- مرکز الگوی اسلامی پیشرفت (۱۳۸۸) «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس، در آدرس: <http://www.m.olgou.ir/newsletter/1393>
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۸) «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران»، دفتر مطالعات برنامه و بودجه، شماره گزارش ۹۷۰۷، صص ۱-۲۹.
- مصطفوی‌ثانی، علی و نعمتی، محمد (۱۳۹۸) «تحلیل آسیب‌شناسانه توسعه متوازن منطقه‌ای در برنامه‌های توسعه کشور» *فصلنامه سیاست‌های و اقتصادی*، سال ۷، شماره ۲۶: ۳۶-۶۹.
- سایت معاونت فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۳۱ تیر ۱۳۹۷) شبکه ملی جامعه و دانشگاه. در آدرس زیر:
<https://farhangi.msrt.ir/fa/news/40351>
- معصومی راد، رضا (۱۳۹۲) «فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران» *رهنامه سیاست‌گذاری*، دوره ۲، شماره ۴: ۲۷-۵۶.
- مکنون، رضا؛ سلیمی، جلیل؛ بهرامی، محسن (۱۳۹۳) «فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران» *راهبرد/اقتصادی*، سال ۳، شماره ۱: ۱۳۷-۱۶۷.
- ملکی، حسن و آقا محمدی، جواد (۱۳۹۴) «تمرکزگرایی و تمرکززدایی در فرآیند برنامه‌ریزی آموزشی: چالش‌ها و موانع» *ماهنامه کار و جامعه*، شماره ۱۸: ۶۰-۶۶.
- واعظزاده، صادق (۶ بهمن ۱۳۹۷) «دلیل اجرایی نشدن برنامه‌های پنج‌ساله چیست؟» *آناپرس*. در آدرس: <http://anapress/fa/news/19/35547>

نجف‌بیگی، رضا (۲۲ آبان ۱۳۹۸) «نظام برنامه به نقش مشارکت مردم در سرمایه‌گذاری کم‌توجه است»، خبریان، در آدرس: <http://khabarban.com/a/25780457>
نصرالهی‌زاده، بهرام و محمدی، اکبر (۱۳۹۶) «تحلیلی بر رویکرد سند برنامه ششم به تعادل بخشی منطقه‌ای و توسعه پایدار»، اولین همایش بین‌المللی برنامه‌ریزی اقتصادی، توسعه پایدار و متوازن منطقه‌ای، رویکردها و کاربردها، دانشگاه کردستان: ۳-۱۷.

- Anderson, J.A (1974) *public policy Making*, New York: Pager.
- Cardoso Stayro, Walter; Sacomano, Bendito Jose; Contador, Cleso. Jose; Almeidaa Cecilia M.V.B.; Giannettia, Biagio F. (2017) "Process of Strategy Formulation for sustianable environmental development: Basic model", *Journal of cleaner production*, Vol. 166: 1295-1304.
- Dunn, William (2007) *Public policy analysis: an introduction*. (Forth Ed) Pearson prentice hall.
- Gunder, Micheal (2003) "Policy Formulation from a Lacanian Perspective". *International Planning Studies*, Vol. 8, No. 4: 279-294.
- Hai, Do. Phu (2013) "Process of public policy formulation in developing countries", *Graduate Academy of Social Sience*, P 1-12. Available on: <https://www.semanticscholar.org/paper/Process-of-public-policy-formulation-in-developing-Hai/d17a35df9c233a49cea9cf3d8365901bf4e4fa23>
- Jordan, Andrew J. and Truepenny, John R. (2015) *The Tools of Policy Formulation: Actors, Capacities, Venues and Effects, New Horizons in Public Policy Series*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, <http://dx.doi.org/10.4337/9781783477043>
- Shafiqul Islam, Mohammad & Mahbubb, Rahman (2008) "Challenges of policy formulation and implementation of primary education in Bangladesh: A conceptual analysis", *Asian Affairs*, Vol. 30, No. 3: 40-51.
- Sidney, Mara (2017) *Policy formulation: design and tools. In Handbook of public policy analysis: theory, politics and methods*. Taylor and Francis.
- Thomas, H. G (2001) "Towards a new higher education law in Lithuania: reflections on the process of policy formulation", *Higher Education Policy*, Vol. 14, No. 3: 213-23.